

הספריה הלאומית

S 65 B 1362

Про хліборобство :

C.1

2801914-10

RUS

Левъ Шевчукъ

ПРО ТЕ

ЯК НАША ЗЕМЛЯ СТАЛА

НЕ НАША

*Laques & Co. Zurich
v. pp. 57-60.*

ЛНЦСЬКИЙ

1877

PN

ПРО

ХЛІБОРОБСТВО:

ЧАСТИНА ПЕРВА.

ПРО ТЕ, ЯК НАША ЗЕМЛЯ СТАЛА НЕ НАША.

Handwritten text, possibly a signature or name, with a large number '57-60' written below it.

505 B 1862

296.24(4+7.1) 1333.0947 28

Недавно ми написали книжечку, в котрій розказали розмову між крестьянином дідом Карпом, та бувшим вчителем Михайлом Крутьом та робітником Степаном Хмарним на сахарнім заводі.

Розказували вони про те, скільки землі у крестьян, а скільки у панів, про те, як дере казна з людейі податки, про те, скільки одробляють та платять крестьяне панам та арендарям за землю, та про те, яка мала плата робітникам за роботу на заводах та фабріках, а який великий доход з них фабрікантам. І дійшли Карпо, Михайло та Степан до того, відкіля береться багатство і через що крестьяне та робітники бідні? Через те вони бідні, що роблять не на себе, не на своїй землі, не в своїй заводах, — а пани, та арендарі та фабріканти через те багатіють, що вони забирають собі за малу плату увесь хліб та цукор, або горілку, або сукно, що виробить крестьянин або робітник. Так не було б, як би усією землею обладували сами крестьяне, а всіми фабріками робітники. Які тепер лихі порядки

— II —

в хлібороднім хазяйстві та на фабриках і як треба
лучше упорядкувати їх, щоб уперед не було
такої неправди—бідности, про це треба розказати
в інших книжечках. Ось в цій ми та дальшій
розкажем про багатство та бідність в хліборобстві.

ЗЕМЛІ

I

ЛЮДЕ ЧУЖІ І ПАШІ.

Цілісіньку зиму робили на сахарні старий дід Карпо, Михайло, Степан Хмарний і ще де які з тих людей, котрі були при першій розмові Карпа з Михайлом про людську бідність. Не раз за вечерю приходилося їм розмовляти про між себе то про те, то про се. Кожен мав, що розказати про те, як кривдять простих людей пани, та жиди, та купці та чиновники. Здається ніколи і кінця не було б тим розмовам, бо кожний робітник не мало дотерпівся лиха на своїм віку, не рідко бачив, як робили не по правді і з його товарищами. Кожен сам один міг би розказувати довго про лихо, котре дійється на світі.

На решті одначе Михайло сказав :

„Годі, брати моїі, балакати нам про нашу недолю. Кожен з нас і так йїїі добре знаїє. Я колись був обїщав вам розказати про те, як би можна було б покїнчити з нашим горем за один раз, колиб усї прости люде, усї мужики та робїтнїки того захотїли. Коли хочете, то я розкажу вам, але прїїдеться говорити не коротко, бо це знаїєте, таке дїло, що його швидко не можна добре розказати; треба наперед того розмовляти нам багацько про де які рїчі.

Люде прохали Михайла, щоб він почав розказувати, бо однаково вони були такі потомленї після дванадцяти годнн важкоїї роботи, що нічого не могли робити, окрім сидїти та слухати. По правді кажучи, вони з початку не дуже довіряли усїї мудростї, котроїї Михайло понабїрався, ходячи по свїту та читаючи у книжках. Дуже чудним їїм здавалося, що Михайло неначе хоче свїт по своїому переробити, щоб не було на свїті ані бїдних людей, ані багатих. Одначе, чїм далї розказував Михайло, тим пильнїш люди його слухали. Вони бачили, що він каже правду і щиро бажаїє добра усїм людам.

„Казали якось, діду Карпо, почав Михайло, що велике лихо нам від того, що ми майємо дуже мало поля. В нашій губернії, в Київській, наприклад, на кожного хазяїна приходиться з усадьбою менше як по чотирі десятини поля. Треба рахувати, що один в один кожний хазяїн має по троє дітей, за те инший має їх десятеро, а по рахунку воно приходиться кругом на кожного хазяїна по троє.

Значить, у нашій губернії на кожну людину приходиться тільки усього по три чверті десятини мужицького поля. Певно що це дуже мало і не по правді. Хоча у нашій губернії людей більше, а поля менше, як по инших губерніях, усеж як би розділити усю землю, мужицьку і панську порівно між усіма людьми, то прийшлося би більш, як по дві десятини на кожну живу душу, тоб то більше, як по десять десятин на кожного хазяїна. Тоді в нас життя булоб трохі инакше. Одначе і це не булоб ще дуже велике добро, як би усю землю між людьми у їх властність розділили,— а чому це так, швидко почувієте.“

„Стривайте, Михайло, — почав говорити Степан

Хмарний, — я оце чув від нашого німця, що служить прикащиком на заводі, ніби то в їх Німеччини такого густо людей живе, що мабуть у чотири рази більш, як в нас. Коли вже в нас тільки по дві десятини на душу приходиться, то в їх воно виходить усього по пів десятини. Тим то вони мабуть з голоду і приходять до нас на заробіткі такі обідрани, мов старці. Таки вже знаєте, Михайло, що ви не кажить, а мені здається, що чим далі, тим гірше буде, бо люде плодяться, а поле зостається у своїй мірі і швидко воно вийде на те, що не матимуть люде, з чого жити. Ніколи бідні люде не зробляться багатими, а швидче і багаті збідніють. Ось що, Михайло.“

„Слухайте, Степане, що я вам на це відкажу, відмовив Михайло. Певно, що ніхто не може знати, як то воно далі на світі буде, але кожен дума по своєму. Моя дума така, що можна зробити так, щоб було усім добре жити і щоб кожен мав усього доволі. Ось наприклад німець втік з Німеччини та прийшов до нас, не через те, що справді в Німеччині вже за надто тісно людам жити, а більш від

того, що і там, як і в нас, багаті люде кривдять бідніх.

А коли хочете знати, то йєсть ще на світі міста доволі і для нас, і для дітей і унуків наших. Ось я зараз розскажу, яка то велика наша земля, скілько людей живе на світі і по скілько поля приходитьсь на кожного чоловіка.“

„Хіба його хто виміряв той світ, хіба усіх людей перелічили?“ спитавсь дід Карпо.

„А вже ж, діду, отказав Михайло. Уся земля вже перемеряна і усі люде перелічені. Хоч воно може де трохи і не доміряли, або не долічили, а усе ж більшу часть добре знають і на багацько помилились тепер вже не можна. Може ви усі знаєте, що наш світ, наша земля, на котрій ми живемо, не площина, якою вона нам здається, а має такий вид, як величезний кавун, або яблуко; вчені люде звать її шаром. Як би оцей земний шар оперезати в найширшим його місті, то той пояс був би завдочки трохи не тридцять вісім тисяч верстов. Як б пійти пішки на вкруги землі і що дня уходити по п'ятьдесят верстов, то треба булоб іти двоє років, щоб обійти її усю. Одначе те-

пер по залізницях та на пароходах можна йійі обійхати за три місяці. Ось і виміряли усю землю, яка вона йієсть велика. Певно що на десятини йійі міряти було неладно, бо дуже багато виходило. А міряють такі великі просторі на особу міру, — на квадраті милі. Одна миля вдовж майє сім верстов, а квадрова миля то, значить, такий шматок, котрий майє сім верстов вшир і сім верстов вздовж. В одній квадратій милі буде трохи більше як пійать тисяч десятин поля.“

„Увесь світ, увесь земний шар майє девійать мильйонів двісти шістьдесять тисяч тих квадратних миль. Мильйоном звать тисячу тисяч. Це значить, як би одміряти великий шматок поля, у тисячу квадратних миль, то таких шматків на землі буде усіх девійать тисяч двісті шістьдесят. А як порізати квадраті милі на десятини, то вийде, що уся земля майє більш, як сорок сім тисяч мильйонів десятин. Наша Кийівска губернія наприклад майє коло пійати мильйонів десятин поля, то значить, що на усій землі стало би трохи не десять тисяч таких губерній, як наша Кийівська. Така то велика наша земля.“

„Одначе, не треба забувати, що більша часть

земного шара лежить під водою. Можна сказати, що тільки одна четверта часть сухої землі, а три чверті під окіянами, морями та озерами. Усейі твердойі землі йєсть два мильйона чотирєста сїмдєсят тисяч квадратних мїль, або дванадцять тисяч шїстьсот дєсятин. Як ми знов прирївняєм усю ту тверду землю до ношойі губернійі, то воно вийде, що таких губерній, як наша Кийївська, з усього поля, яке йєсть на свїті, — вийшло б двї тисячі пїятьсоть.

„Ну, ось і бачте, поля йєсть на свїті у двї з половиною тисячи разів бїльш нїж Кийївска губерня, а людей не майє на свїті у двї з половиною тисячи разів бїльше, як у нашїй губернійі. Усїх людей на свїті, з жїнками і малими дїтьми трохи менше, як тисяча чотирєста мильйонів. Як бн роздїлити усїх людей на купки, по тисячу і чотирєста у кожній, то таких купок буде усїх однн мильйон, або тисяча тисяч. Такого йєсть людей на усїм свїті, а в самїй нашїй губернійі людей два мильйона двїсті тисяч. Ось воно і виходить, що землі йєсть на свїті у двї з половиною тисячі бїльш, як у нашїй губернійі, а людей усього у шїстьсот пїятьдєсят ра-

зів більше. Це значить, що як би усіх людей розмістити однаково по усій землі, то на кожного чоловіка прийшлося би у чотири рази більш поля, чим воно приходиться у нашій губернії. Я вже казав, що в нас приходиться на кожну людину трошки більше, як по дві десятини, а на усім світі, то— воно виходить по дев'ять десятин.“

„Одначе постривайте трохи. В нас земля дуже добра і рідко йєсть такого поля, щоб його не можна було орати. А йєсть такі землі, що на них вже нічого не росте добре і хліба майже і сіяти не варто. Одначе такої землі не дуже багато, менше як одна дев'ята часть усього твердого ґрунта. Нехай, скажемо, буде їйї одна дев'ята часть, то, значить, з тих дев'яти десятин, котрі приходяться на кожного чоловіка, треба одкинути одну десятину, а зостанеться вісім. Та і ті вісім десятин ще не усі такі рівні та гарні, як наші степа. Важко сказати, скільки усього поля на світі доброго, такого, що його можна орати, а скільки піску сипкого, болота та каменя і иншого недоброго ґрунта. Моя думка така, що з тих восьми десятин, котрі по нашому рахунку зостался на долю кожного чоловіка, по-

ловина буде такого поля, що його можна орати, а друга половина буде земля не добра для хліборобства. Воно, знайте, і на такій землі можна худобу випасати, або з гір руду викопувати, або що инше робити, але про це ми у другим місті казатимем. Теперічка ми говоримо тільки за таку землю, на котрій можна хліб сіяти. Ми вже дуже багацько одкинули, певно більше як треба, а усе ж воно виходить, що на світі на кожного чоловіка зостається по чотирі десятини хлібородної землі, та ще по чотирі десятини гір, болот або іншого недоброго поля. На кожну сімью, на кожного хазяїна приходиться по двадцять десятин такого поля, що його можна орати і хліб на йому сіяти. Бачите, добрі люде, що як би кожний хазяїн мав двадцять десятин свого поля, то ніхтоб не журився за землею, бо на двадцять десятин в одній сімьї і сили не хватить. А ми ще раховали пеначе усі люде на світі над самим хлібом працюють. По правді ж кажучи, воно не так і на кожного хлібороба приходиться землі ще більше. Завсігда одна часть людей повинна буде робити не те, що друга, бо не можна обійтись людям без заліза, без одежі, без чобіт або чого иншого,“

„Це ви все тільки так рахуйте, а по правді, то зовсім річ инакша, почав знов говорити Степан. Може де і йєсть на світі багацько поля, та все не у нашій стороні. Може воно там нічого і не варто, бо людей там мало, та на решті нам того поля і узять йнєможна, бо воно до нас не належить і ніхто нам його не дасть. Прийдеться нам пропадати дома, так як і тепер пропадаєм.“

„Не треба нам чужого поля, бо в нас і свого поля доволі, відказав Михайло. Певно, що не в нас, не в мужиків, а в нашій землі, на нашій Україні. Як би нам уся наша земля, котрою тепер обладують панн та казна, купці та жиди, то булоб йїї і для нас і для дітей наших. Нам не треба иншої землі як та, на котрій робили батьки і діди наші. Але нам треба йїї усю, щоб і шматочка, щоб і однійї десятини не зоставалося в руках у дармойідів, щоб тільки той мав землю, хто сам на йїї робить. Тоді тільки настане правда на світі.

„Одначе, щоб ви самі побачили, як то воно приходитьсє, я вам зроблю рахунок про те, скільки йєсть землі і скільки людей на різних частях світа скільки у Руським царстві і на решті скільки у нашій Україні,

„Увесь світ, уся наша земля лежить у п'яти великих шматках. Перша часть зветься ЕВРОПА. В Европі лежить і наша земля—Україна. Решта Руського царства, окрім Сібіру та Кавказу, теж находиться у Европі. Німці, французи, англичане, італ'янци, шведи і ще інші подібні народи усі живуть в остатній західній части Европі. Европа уся буде завбільшки сто вісімдесят тисяч квадратних миль, або дев'ять сот мильйонів десятин. Людей у йійі живе триста мильйонів. Значить, на кожну людину приходиться по три десятини, то йєсть, більше, як в нашій Київській губернії. В Европі люде живуть найгустійше, а в усіх остатніх частях світа ще йєсть багацько більше поля.

На схід сонця Европа притуляється до найбільшій части світа, до АЗІЇ. Як йійі виміряли, то знайшли, що вона маєе восьмсот двадцять квадратних міль, то йєсть, коло чотирьох тисяч восьмсот мильйонів десятин. Людей у йійі живе трохи менше, як вісім сот мильйонів, а на чоловіка кругом приходиться більше, як по шість десятин землі.

„На південь від Европи, через Середоземне море, починається третя часть світа АФРИКА.

Вона багацько більша від Європи, але менша від Азії. Має вона квадратних миль п'ятьсот сорок три тисячі, а десятин — більше як дві тисячі сімсот п'ятьдесят мільйонів. Людей усіх в Африці не можна було добре перелічити, бо вони ще дуже дикі, але певно, що їх йєсть більш, як двісті мільйонів. На кожного чоловіка виходить по тридцять десятин.

„Як виїхати з нашої сторони на захід сонця і не звертаючи з дороги, переїхати усю Європу, то дійдемо до великого моря, котре зветься Атлантичеській окіян. Коли переїдемо через той окіян, усе просто на захід сонця іїдучи, то дійдемо до четвертій часті світа, до АМЕРИКИ. Вона тільки трошки менша за Азію і має сімсот п'ятьдесят тисяч квадратних миль, то йєсть, коло трьох тисяч дев'яти сот мільйонів десятин. А людей у іїй дев'ять разів менш, ніж в Азії, усього вісімдесят п'ять мільйонів чоловік. В Америці приходится тепер більш як по сорок п'ять десятин на душу і тим то багацько людей що року з Європи, особливо німці та англичане переселяються в Америку. Тепер туди рушають люде і з Росії, особливо німці-колонисти, що тікають од рекрутчини.“

„Ще вільніше жити в п'ятій часті світа в АВСТРАЛІЇ, котра лежить у найбільшій морі — у Тихим окіяні, проміж південної Америки і Азії. Австралія не дуже велика; вона менша від Європи і має усього сто шістьдесят тисяч квадратних миль, а десятин вісімсот мільйонів; всіх людей на ній не має ще і п'яти мільйонів, і на кожного чоловіка як би розділити усю землю, то прийшлося би більше ніж по півтора десятин.“

„Як бачите, добрі люди, нема тому правди, що в усім світі тісніше жити, як в нас. Правда, йєсть такі сторони, наприклад: Німечина, Англія, Франція у Європі, і Китай та Індія в Азії, де люди живуть тісніше, як ми живемо, але як зложити ті усі землі в купу, то вийде не більше, як одна десята часть усього сухого ґрунта. На остатніх дев'яти десятих частях світа людям жити вільніше, як в нас, і тим часом нам про це діло журитись не треба. Правда, йєсть ще на світі багацько порожніх міст, багацько болот або степів, не мало і непрохідних лісів, але це така річ, що вона тільки багато праці коштуватиме, та усе на решті і там усюди можна буде хліб сіяти, або скотину

випасати. Про це я вам розкажу, як говоритиму про усякі лади, як хазайнувати, а теперичка ще треба полічити скільки землі та скільки людей в Руським царстві, та на нашій Україні.“

„Руське царство має землі найбільше від усіх царств на цілім світі. Воно займає чотиреста тисяч квадратних міль, або дві тисячі мільйонів десятин землі. Значить, одна шоста часть усїєї землі, яка тільки йєсть на світі, належить до Руського царства. Одначе людей під руським царем не буде шостої часті від усіх людей, які живуть на землі. Руських підданих усіх налічено вісімдесят вісім мільйонів, а усіх людей на світі, як я казав, йєсть більш, як тисяча триста мільйонів. Значить, тільки одна п'ятьнадцата часть всіх людей на світі слухають тепер руського царя, а чотирнадцять п'ятьнадцятих частей від нього вільні.“

„Тим то, що в Руським царстві землі багато, а людей проти того поля менш, як в другим місті, у нас не так тісно жити, як де в яких інших сто-

ронах. Як би усю Руську землю розділити по рівно між усіма людьми, то прийшлося би більше, як по двадцять одній десятині на чоловіка, або по сто десятин з лишнім на сімью. Але це булоб не по правді, як би кожен хазяїн в нас на Україні схотів би мати по сто десятин поля, — та в нас би й не стало по стілько. Наша сторона України — найлучча в усім Руськім царстві і наша земля сама найплодюча. У північній Росії ієсть багато таких міст, що там сто десятин не варті стілько, як в нас дісят і тим то нам нічого завидувати на ту землю і треба вдовольнитись нашою українською землею, коли ми їйі усю добуdemo.“

„Руське царство не усе лежить в Европі. З чотирох сот тисяч квадратних миль тільки дев'яносто, то ієсть, чотиреста п'ятьдесят мильйонів десятин лежить у Европі, а людей на їйх живе сімдесят чотирі мильйони; значить, на чоловіка у Европейській Росії виходить трошки більше як по шість десятин, а на сімью по тридцять десятин.“

„Решта Руськаго царства лежить в Азії. Вона займає усю Північну Азію і окрім того часть Сере-

дильої і Кавказ, що між Европою та Азієюю мов шиї
лежить між двома морями : Чорним, куди текуть
наші ріки : Дніпро, Дністро, Бог, — і Каспійским
озером з солоною водою, як море, куди тече мос-
ковська ріка Волга, найбільша в Европі. Північна
Азія зветься Сібір. Сібір дуже велика земля, але
не всюди на їїї людям жити можна. У північнім
Сібіру вже за надто холода великі, так що і хліб
не росте. Одначе, добрий шматок Сібіру, може
трохи менш, як половина его, здатна до хлібороб-
ства, а ще до того в Сібіру дуже багато таких гар-
них лісів, яких вже в нас рідко де і побачим.

У Сібіру тепер живуть три з половинох миль-
йона людей, але там легко могли б прожити сто
мільйонів. Про Середню Азію, та про Кавказ, котрі
належать до руського царства, я говорити багато
не буду. Це землі доволі великі і місцями дуже
гарні, але до руського царства вони належать вже
цілком не по правді. Їїх сілою позабірала від
людей, котрі жили там спокон віку, а тепер мусять
або покидати свою батьківщину, або слухати чужого
начальства. Воно і у Сібір руські люде увійшли не
без неправди, — та вже було то давно, і тепер
уже у Сібіру живуть рускі люде великими, майже

скрізь особливими купами і вже більша частина спосібної землі у Сибіру руська. Тут попереду жили самі монголи, люде полудикі, по лісах звіролови, по степах пастухи. Деякі набігали на сусідні руські оселі, а далі козаки донські напались на них і землі їхні завоювали і піддали царам московським. Почалось це триста років назад. Опісля царі попереводили у Сибір руських людей хліборобів, другі руські самі поперсбірались туди, — та і стало їх більш ніж тих лісових та степових людей. Багато неправди робиться цім неруським людім у Сибіру, та найбільш не од простих людей, а од начальства, що обдира їх неправим судом та хаптурами, — та од купців, що обдурюють їх, кунуючи в них шкури та скот. Ще несправедніше увійшли і обертаються наши на Кавказі та в Середній Азії. І тут попереду козаки на границях заводились з сусідами: коло річки Уралу то козаки, то степовики, середні азійці, татаре магометової віри, набігають було одно на одного. А коло гор кавказських черкеси, теж магометанці, було набігають на козаків, то козаки на них. А далі за горами жили християне, грузини та вермени; вони теж терпіли од

черкесів, та від персів та турків. Верменську землю завоювали турки, а грузинські царі боячись щоб і їх землі не завоювали, піддались руським царям. Почали тоді руські царі воювати черкесів, одігнали од грузинської землі персів, одібрали у турок половину верменської землі, та тільки верменам та грузинам з того багато користі не ма: скрізь по їх землях поставлено чиновників не таких, яких би ті сами грузини та вермени собі захотіли, а яких наше начальство пришло. Оскрізь там поставлено уряди та суди руські, хоть тамошні люде і не розуміють мови руської, а грузинам так і по школам не дають вчитись на їх рідній мові. Верменам в школах трохи більше волі, — бо не всі ще вермени під нашим царем, так наше начальство дума припадати їх до себе. Далі й з черкесами наше начальство, не стало на тому, щоб зупенити їх, щоб вони других не чіпали, а стало однімати в них волю і в їх землях і примусило мало не половину їх вибиратись з рідного краю, а землі їх поотбірало, а хто зостався, на тих, наложило податі. Багато на тому Кавказі пролилось крові черкеської і нашої, багато грошей пішло

на війну на Кавказі, — багато її тепер ще ліється крові і викидається грошей на війну в Середній Азії. Царям нашим радість, що царство їх більшається, генералам слава, що салдати чужих побивають, офіцерам та чиновникам вигода, що вanelужуються, казну обкрадають та хаптурні беруть з чужих людей, купцям барнш, що везуть туди продавати товар, — а нам, простим людім, тільки більш горя: бо її солдати, що на війні побивають та калічать, і гроші, що на порох тратять — з нас! Попи наші радіють, що можна магометанців, татар тачеркесів повернути у свою віру, — та нам що з того? Хіба через те з нас попи менш дратимуть?

Так само зовсім чужі нам землі, що належать до руського царства на заході: Польща, де Варшава, Литва, де Вильно, Балтійскій країі, де Рига, та Финська або чухонська земля за Петербургом. Польща була колись велике королевство, та тільки в третій части його люде були поляки, а в других або литвини, або наші українці, або білоруси, що в нас лицьвяками їх кличуть. І були в польському царстві великі неправди; поляки зневажали та обдирали неполяків, силою перевертали їх в свою

віру, — пани польські дуже дерли селян, поляків і неполяків. Тим то польське королевство і не вдержалось, — і його вже сто років назад за трьома заходами поділили між собою царі наші, королі пруські та цісарі австрійські. Балтійський край та ще Финську землю наші царі завоювали од Шведського королевства. Там живуть люде, що ще менш подібні до нас ніж поляки; у Балтійським країні мужики латиші та ести, а пани та міщане німці, а в Финській землі мужики — чухни, а пани та більша часть міщан шведи. Мови цих людей вже ніхто з наших людей не зрозуміє, і вони нашої, хіба хто довго вчитеметься нарощне. Німцям та шведам з финами найвольнище в нашим царстві: вони собі вибірають більшу частину начальства з своїїх людей; в суді в них говорять до людей по їхньому, а не по чужому, і в школах теж. А финська земля мов би то осібне царство і наш царь там зветься Великий Князь і не може ніякого закону написати для финської землі, коли не згодиться тамошнє земство, або сейм з виборних гласних. Так само педавно було і в Польщі, а після двох бунтів польських це перемінено, і тепер по-

ляки зовсім у неволі у чужого пачальства, і в школах і в судах у них говорять і вчать по чужому, по московському.

Їе в нашому царстві ще одна чужа земля, зовсім вже близька до нас, Бессарабія; там наших небагато, а більша часть людей молдаване, чи волохи. Цю землю одвойовано шістьдесят років назад од турок, та тільки не для тамошніх людей, а для нашого начальства, бо воно там панує, як хоче і в суді і в школах молдавської мови не пуска. Бач, наше начальство хоче щоб од молдавна аж до фінна на всіх язиках все мовчало, — як сказав один. Їесть такі, що на невеличку волю фінську заздять, і ту раді б одняти!

Так то, бачите, під нашим царем багато усякого люду і землі, нашої і чужої. Я казав, що це найбільше царство в світі. Та тільки нам нічого хвалитись тим, — бо нам од того не легче, а ще тяжче, бо нашою кровію те усе завоєвано, нашим коштом і нашими салдатами ті усі люде у неволі держаться, і нас за те ненавидять. Та й ми самі, у нашим царстві теж невольні!

Воно, коли правду казати, то яке воно наше, те царство руське! По правді, воно московське, — бо ми українці якомсь і руські, і не руські, — і наша воля до кінця загинула в московськiм царствi. Ось як воно було. Колись то давно, років з тисячу назад на нашій Україні наші люде звались Русь і жили вольними городами і селами, що правились сами собі громадами, або як казали тоді вічами. або купами. Віче в городі считалось старшим од пригородського, або сільського. У річах важніших що було городи положать, на тому і пригороди стануть. Городські віча було вибірають князів на всю округу. А далі кийівські князі примучили під себе усю руську землю далеко навкруг Кийіва: на північ аж за Новгород, на схід сонця далеко за Чернигов, на захід аж за Львів. З роду кийівського був і князь Володимир, що дев'ять сот років назад вихрестився і зветься святим. В Кийіві стали жити найстарші попи, митрополити; Кийів стали звати матір городів руських, а кийівських князів Великими Князями. Попи стали вчити люде, щоб слухали князів, мов би то посвячених богом, а найпаче щоб поважали Великих Князів.

З того часу скрізь по руських землях стали князі з одного роду і вже кожній громаді і окрузі стало не так вільно. Однак довго князі нічого важного не сміли робити, не спитівши громади, — а часом то було, що громада і прожене князя, як він їй не подобається. Бувало і вбивали не любих князів. А років більш як шістьсот назад на руську землю набігли ордами татарн і всю їйї спустошили, особливо Київ і нашу Україну, таї засіли по степах кругом на південь коло руськоїї землі. Найблища до нас орда була кримська. Скоро після того нашу Україну підгорнули під себе королі польські та великі князі литовські і завели інші порядки. Король польський слухавсь в усьому панів, що збіралнсь на великі ради, сейми, і вдумивали порядки на користь тільки собі і на некористь простим людям, особливо селянам. Триста років назад пани литовські та польські злили своїї царства в одно, польске, — то такі ж порядки стали й на нашій Україні: землю поодбіралаи то на королів, котрі стали роздавати їйї своїм слугам, то прямо на панів, селян стали повертати в крепаків. Скрізь по нашій землі поставлено королевське

начальство, воєвод та старост з польських панів та з наших перевертнів з жовнярським військом. Всі мусили слухатись цього начальства, а селяне ще й панів своїх. Пани тепер стали і за суддів, а селянам збиратись на купи було заборонено. Міщанам по великих місцях било трохи вільніше, бо вони самі собі вибирали городських голов, війтів, та судців для своїх міщанських діл, але ця воля міщанська, як звали її тоді майдебурія, або привилія, це не була вже старинна воля, а дуже вкорочена. Воєводи і старости з жовнірами стояли й над міщанами, а пани шляхта зовсім були непідлеглі міщанському уряду і суду і правились собі своїми панськими сеймами і судами земськими, та на сеймах видумували, як би більше роботи на крестян наложити та тяжчими карами їх карати. До того ще начальство та пани польські, щоб затерти й слід старойі вічевої вольности по городах, накликали в ці города і містечка чужих: німців, жидів, вермен, — та давали їм особі льготи та привилії. Скрізь по великих місцях заводились німецькі, та верменські управи та жидівські кагали, а наши до них тикатись не сміли. По троху

за льготами чужі люде по наших місцях багатіли, а наші збіднялись, — бо чужі люде їй податків давали менше, або їй зовсім не давали і на війну з старостами не ходили, а знали тільки торг да ремество собі на користь. Так на нашій землі пани та начальство стало польске, городи та містечка май же совсім жидівські, а наші люде зостались тільки крепаки та хіба де бідніщі міщане. Так воно було, поки нашу землю од польского королевства забрали царі московські. Та з того не поліпшало, а ще погіршало, бо де їй зосталось ще волі, їй ту однято, ось хоть майдебурію міщанську.

А відкіля ж те московське царство узялось? спитав молодой парубок, що пильно прислухавсь до розмови.

А ось відкіля! — сказав Михайло. Слухайте далі!

Ще до татар руські люде то з нашої кийівської України, то з Черниговщини, то з других північних руських земель посунулись далі на схід сонця і побудовали городи серед чужих людей чухонської породи. По городам цим засіли руські князі теж

кпийівського роду. Одним з таких городів була Москва. Тут руські люде, перемішавшись з чухнами, стали инакші од тих, що жили по старих руських землях, — як наша Україіна, — стали такими, як теперишні московські люде, або, як дражцять їх, кацапи. Ще перед татарами князь Андрій з того краю напавсь було на Кпийів і разорив його дуже, так що його город Володимир став трохи не важніішим од Кпийіва. А коли татари розорили Кпийів, то митрополнти руські охотнііше жили в тій стороні, в Володимірі, а далі й зовсім зостались у Москві. Стали тоді звати ту Володимирську та Московську сторону „Велика Русь“, а нашу стару Кпийівську Русь стали звати „Малою“. З годами московські князі дужчали, а нашу сторону підгорнули литва та поляки. Князі московські стали підлизуватись до татарських царів, збірали для них податки, мов приказчики з усіх земель руських, що були ще під другим князям роду Володимира, підводили татар вбивати других князів і розоряти їх землі, не давали громадам вибрати князів, а привчали усіх думати, що той тількі князь законний, которого поставить царь татарскій. Московським князям

помагали попи та архієреї, бо їм добре було під татарами, бо татари поважали їх, мов би то ворогів, і податі з попів не брали. Так за поміччю татар та попів московські князі попереду стали в своїй стороні найстаршими, Великими Князми, а далі поодбїрали собі землі у других князів і у вольних городів, Новгород та Пскова, котрі найдовше вдержували волю і вибїрали собі князів до любови і держали своїє городове вольне військо. Як забагатїли та подужчали князі московські, то і увільнились од татарського підданства і сами стали зватись царями, а попи привчили народ думати, що царі помазанники божї і нікого слухати не повинні, а люде повинні терпіти усе, що царь робить, хоть би він мордував людей тисячами й десятками тисяч, ось як московський Іван Четвертий. Як і в Польші та Литві, так було і в московським царствї, або Великорусї : царі позабїрали землі на себе та на своїх слуг, бояр та дворян, а селян повернули в крепаки, і скрізь по городам поставлено царське пачальство, а не виборне од людей, як колись було. Вольне городове військо давно скасовали князі московські. Зпершу царі

московські було шоді скликали виборних людей од попів, панів та городян з усього царства на земські собори, та совітувались з ними про закони, та податі, які положити, та про те, чи воювати з ким, чи ні, — але з годом кинули й цей звичай. А собори не догадались зробити, як це робилось по де яких других землях, наприклад в Англії, або в Шведів, щоб царь, чи хоче, чи не хоче, а скликав земську раду та з нею совітувавсь. Остатній собор земській був в Московщині з двісті років назад. Після того царі московські стали вже зовсім самодержавними, то б то, що сам захоче, те й велить робити, а всі люде у царстві стали царськими холопами, так стали й зватись: холоп твій Івашко, або Петрушка, хоч який пан! А прості люде, селяне, то стали холопами царських холопів. Більш ста років назад цариця Катерина увільнила панів, щоб не звались холопами, а тільки віропідданими, та діло через те мало змінилось. Катерина було скликала і щось підібне до земського собору, та скоро розпустила, — бо злякалась що стали говорити, щоб царські укази не могли зміняти того, що собор положить. Так і zostались

царі руські самодержавними, а хто слово скаже проти того та заговорить про собори земські, того карають великими карами: садять в тюрми, засилають в Сибір, у катаржну роботу. А на ділі часом більш царя волю мають пани та чиновники і підсовують цареві, що вигадують і гроши розкрадають, — а царь те все підписує. Тим то й правду казав один розумний чоловік, що царь самодержець хиба тим, що його самого держать чиновники.

Літ за чотиреста назад, тільки й зосталось вольних руських людей, що козаки по крайніх степах, по українках на татарських границях, де боялись жити пани. Ці козаки з горем пополам трохи сіяли хліб, а більш пасли скот, та ловили рибу, та воювались з татарами та турками, не пускаючи їх на руську землю, та одбиваючи полони татарські на землі й на морі. По Дніпрових і Дністрових степах були козаки з наших українців, а по степах Донських, та Волзьських, та Уральських з московських людей великорусів. Було на Дону не мало й наших; і найбільший притон донських козаків, Черкаска, заложили наши

козаки українські і назвали його так по нашому городові Черкасам, на Дніпрі, де була попереду найбільша Січ українська. А потім заложено Січ за порогами дніпровими, на острові Хортиці. Це й було славне Запорожжя!

От ці то козаки сами собі вибірали начальство, сотників, полковників, гетманів або атаманів, — і скидали їх, коли не були довольні. Вони себе считали підданими християнських королів польських, або московських царів і горнулись до них, щоб в купі воювати татар та турків, але не дуже то їм потурали, а панства та урядників, що заправляли всім по землях королевських та царських, так і зовсім не терпіли, і часами побивали їх у купі з крепаками, що з разу ще не звикли до неволі і часто бунтувались. Між московський козаками иноді проявлявсь який небудь самозванець, та казав, що він царевич Дмитро, або Петро, і втік од бояр, що його хотіли зарізати, то козаки і йшли за ним на Москку, а по дорозі приставали й крепаки, та били й мучили панів та урядників царських. Або иноді пускалась між народом чутка як і тепер бува, що царь хоче добра людім, та тільки

бояре-пани не дають йому волі, — то козак і крепаки було і піднімаються і йдуть на Москву „за царя проти бояр“. Так двісті років назад піднявся мов би то за царя проти бояр донській козак Степан Разин, вибив панів і чиновників, попалив казенні бумагаи у половині царства Московського, скрізь скидав начальство панське, а заводив виборні козацькі порядки, і мало не взяв Москви. Насилу його уловили царські войеводи. А ще років сто назад теж саме зробив уральський козак Омелян Пугачов, пустивши чутку, що він йєсть царь Петро Хведорович, которого вбила жінка його Катерина. І до Степана, і до Пугача ходили на підмогу й наші українські козаки; думали з ними позаводити козацькі порядки по всій Московщині. Та не вдалось! Хоть насилу, а й Пугача начальство з салдатами вловили, як і Разина, і четвертовали в Москві. Може б і не вловили ні Разина, ні Пугача, як би вони не дурили людей, та як би козаки сами більш по братерськи були з крепаками, та не гордували ними. А певно не вловили б, як би за ними усі крепаки одностайно встали по всій землі.

У нас на Україні не було самозванців, — а бунтовались козаки і крепаки проти уряду королевського та проти панів ще частіше ніж в Московщині. У нас пани повернулись у инчу віру, латинську, та стали говорити по польському і робитись поляками та через те тричі налягали на українських крепаків. Королі польські скрізь ставили уряди панські та хотіли, щоб козаки наші їй слухали; польські уряди скрізь робили суд польскою мовою; пани повертали вольних людей в крепаки, саджали по селам та хуторам жидів-рандарів; а до того попи латинські та частина наших архієрейів, що раді були підлизатись до королів, видумали, щоб піддатись пані римському, найстаршому попові латинському і завели унію; це б то спілку з латинськими кзюндзами і силою заводили і церкви у наших однимали. З цього усього почались великі бунти на Україні років в триста назад. Почали козаки, а далі піднялись і крепаки, — і не раз з отаманами козацькими побивали королевських жовнірів та панів і заводили то там, то сям на Україні козацькі порядки.

Та й тут не було доброї згоди між козаками

й крeпакaми, — і козaкaм чaсoм дбaли тількo прo себе, aби собі вoлю дoбути, тa хiбa щe пoпaм і цeрквaм прaвoслaвним вoлю oд унії, a крeпaків рaди були oтдaти в нeвoлю пaнaм. Тaк тo oд дурнoгo рoзуму тa зa довгій чaс нeвoлі нe привчились лoдe дo брaтeрствa і нe вміли стoяти міцнo oднo зa oднoгo. Кoжний прo себе тількi дбaв, a другoгo кидaв, — a пaни, придaвивши крeпaкa брaлись і зa кoзaкa!

Найбiльшій бунт у нaс нa Укрaїні був зa привoдoм гeтмaнa кoзaцькoгo зaпoрoжeьскoгo, Зинoвiя Бoгдaнa Хмeльницькoгo, — бiльш як двісті двaдцять рoків нaзaд. Як пoднялись кoзaкa тa крeпaкa укрaїнeьскi, тo пoбили кiлькa рaзів кoрoлeвeькe тa пaнeькe вiїскo і мaлo нe зaпoлoнили сaмoгo кoрoлa пoльскoгo, — тa Хмeльницькiй нe пoсмів рукy нa кoрoлa нaлoжити тa її випустив йoгo з рук. Мaлo булo між пoлкoвникaми Хмeльницькoгo тaких лицарів, як слaвний Пeчaїeнкo, щo прo йoгo піeні спiвaютьсeя, щo хотів дo oстaнку вкoрeнити пaнствo, тa щoб усі були кoзaкaми, рiвними тa вiльними. Хмeльницькiй, випустивши кoрoлa, зрoбив мiр з кoрoлeм і нaнaми нa тoму щoб

тільки була воля понам і церквам православним; та козаків щоб було сорок тисяч, а крепаки хай би слухались знову панів. А як пани польські з годом і такої умови не додержали, то прийшлося Хмельницькому з козаками знову бунтоватись, — та вже крепаки не помягали їм, як попередю. Тоді Хмельницький і старшина козацька мушили шукати помочи на стороні, — і обернулись до царя московського, бо царі московські були однакової з ними віри і роду руського. Двісті двадцять два роки назад рада козацька в Переяслові з гетьманом Зіновієм Богданом Хмельницьким піддалась цареві Восточному, Московському, Олексієві, — тільки з тим щоб він не держав по городах українским свого війська, ні намісників і войевод, ні уряду московського, а щоб козаків було шістьдесят тисяч і вони б самі собі вибірали начальство, сами судились, сами збирали невеличку подать. Тільки й козаки, особливо старшина, між которою було чимало шляхти та панків, не думали про щирю правду для всіх, і селян і міщан, а більш про себе. Вони й вольність вимовили тільки для себе та для шляхти православної, що була з ними,

та трохи для міщан. Старшина козацька почала забирати поля і луки, повертати селян, а далі й простих козаків у послушенство. А царі та чиновники московські стали зневажати вольности козацькі, далі й собі землі одбирати на Україні, та знову отдали Україну на правім боці Дніпра за Кийівом ляхам, і тут козацтво пропало і знов завелась королевщина та панщина.. Славний лицарь Семен Палії знов було пробував завести тут козацьку, повиганявши панів з Білоцерковщини та з Уманщини, — та його піймав гетьман Мазепа, що хотів старшину козацьку на панів перевернути та підлизувавсь попереду до царя московського, Петра, а царь заслав Палія на Сібір. Було то більш як сто сімдесят років назад. І з тійі пори на правім боці Дніпра панщина і польські королевські порядки й не переводились, аж поки й Польща не пропала. Тільки на лівим боці Дніпра, в губерніях Черниговській, Полтавській, та в теперешній Катеринославській, на Січі запорожській зоставались ще козаки; та царі московські почали їм волю вкорочати, гетьманів та полковників перемяти, козаків у далекі землі в Московщину на

службу та на тяжкі роботи у кріпості та на канави посилати.

Оглядівсь було Мазепа, що лихо козакам! та й задумав було одступити од московського царя за поміччю шведського короля, що тоді воювавсь з царем за Петербург, — та вже пізно було! Народ вже привик царів слухати, перелякавсь, що царь звелів понам проклясти Мазепу в церквах. Та селянцє і прості козаки не хотіли повставати за приводом дуже запанілого Мазепи і його полковників. Так і пропав Мазепа з Шведом під Полтавою. Після того вже царі, що хотіли, те й робили з гетьманською та козацькою Україною, аж поки цариця Катерина скасувала зовсім гетьманщину і усяке виборне начальство, Січ звеліла зруйнувати і завела на Україні зовсім московські порядки і царське начальство, та рекрутчину та крепатство. Сталось це сто років назад. А старшина козацька була й рада, що стала дворянами московськими, получила навіки землі, що було давались їй, мов жалування, поки служби, та щей людей, котрі жили на тих землях. Багато козаків повернуто в крепаки своїм, часто родичам, усяким Галага-

нам, Масюкам, Гудовичам, Кочубеям, що стали тепер панами; багато сел козацьких пороздавала Катерина і син їїїї Павел своїм слугам: Воронцовим, Тепловим, Рєпшиним, Бяратинським, Горчаковим, Строгоновим і иншим. Трохи козаків з Січі переведено на Кубань, де вони стали зватися Черноморцями. Хто на Україні не був записаний в козаки, тїїї стали госуларственними крєстияннами. Їїх теж роздавали царі панам, кому схотили. Небагато зосталось в Черниговській та Полтавській губернії, що ще звались козаками; вони не були крєпаками, та її над ними поставлено чиновників, що обдирали їїх не дуже менше, як і пани крєпаків.

Так само робилось і в Харьківській, Курській і Воронежській губернії, куди було наші українці тікали од ляхів на слободи, од чого ці країї і звались Слободська Україна. Не стало її там ні козаків, ні слободи. Кажуть, що як татар в Криму до остатку завойовано, то вже козаків стало не треба. Нехай і так! А на що волю у людей поодбірали, та землі їїх панам пороздавали! Кому це треба було, окрім начальства та панів?

Цариця Катерина з двома німецькими царями: цісарем австрійським та королем пруським умовилась розібрати Польщу. Цариця забрала од Польщі Правобічну Україну, де тепер Київська, Волинська і Подольська губернії. Та тільки крепацтво там зосталось, як і було. Наші люде тут знову було понадіялись, що руська православна цариця вибавить їх з неволі од польских панів та жидів арендарів, та дасть завести козаччину. Навіть було по Білоцерковщини та Уманьщини наші й повставали за приводом гайдамак, що приходили з Запорожжя, ось як славний козак Максим Жалізняк. Пішла було чутка, що цариця прислала в Мотроновський монастирь в Чигиринщині й ножі на повстання. Люди й повставали та ввійать думали поповити Хмельниччину та Палійівщину. Одначе цариця вислала своє військо на поміч війську польському, оролевському та панам. Царицин генерал заманив до себе отаманів гайдамацьких Жалізняка та Гонту. Жалізняка послали на Сібір, а Гонту з другими отдано панам польским на муки. А коли скоро потім забрала цариця цей край до свого царства, то тільк' й вийшло, що польське королев-

ське начальство перем'нилось на московське. Та ще й, щоб прихилити до себе панів польських, отаких як Понятовські та Браніцькі, цариця пороздавала їм ще більш землі з вольними людьми, та до того понасужувала і панів московських, з котрих по-велись теперешні великі майентки Воронцових, Кочубейів, Бобринських і інших в цьому крайі. За Катерину ж до остатку вибавлено од турок та татар степи Херсонські, Катеринославські та Кримські, що за них билися козаки не одну сотню років. Та і тут землю позабірала або казна, або царі і царевичі, або пороздавано панам та генералам, а людей і тут повернуто в крепаки і скр'зь позаводили царське начальство, що хочеш, не хочеш, а слухай.

Як розбірали Польшу, то частина руської землі з такими ж людьми, як і ми, українці, Галиччина, одійшла до цісаря австрійського, а далі за Карпатськими горами, в Угорщині, ще йєсть шмат землі з таким же українським народом. Та ще цісарь одібрав з під турка шматик землі од господарства Молдавського, Буковину, де теж половина народу наші. Та й там, в Галиччині, в Угорській

Русі та Буковині завелись такі ж самі порядки, як і в нас, — тільки пани та чиновники там то поляки, то угри, то молдаване, а цісарі ще підбавили німців. Їїх таки і в нас чималенько, бо німці на чужині уміють підлизатись під царів, та вислужувати чини, та випрошувати собі землі та гроші. В нашім царстві йєсть таке кодро німецьке: це именно Прибалтійській край: губернії Естляндська, Лифляндська і Курляндська, за Вильною коло Петербурга. Там спокон віку жили люде неруські, латинці та ести, так тоді, як на нас налізли татари з степів, тоді на цих людей насунулись німці з моря і волю в них і землю одняли, та й доси обладають там, хоть німців там усього десята часть, от як у нас на правім боці Дніпра та в нашій Галиччині поляків.

Відціля німці вилазять на службу і в руські землі та й вислужують собі чини, а дали й степи та ліси. А то лізуть і з самої Німеччини. Та за часи Катерини так мало не зо всього світа, — і з французів, і з італьянців, і з сербів і з шведів налазили слуги та пани, та добували собі землі та людей на нашій Україні. Дуже то вже ласа

для них наша чорна земля, наші степи широкі!
Так то скрізь запанували на нашій землі чужі люде.

Правду каже наш земляк Шевченко :

За що ж боролсь ми з ляхами,
За що ж ми різались з панами,
За що скородили списами
Татарські ребра! Засівали
І ружою поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута
Воли нашої оторута.

—Це який Шевченко? спитав один молодий робітник, прислухавшись. Той, що могила на горі над Дніпром коло Каніва?

—А ти бачив? спитав його Михайло.

—Та торік, як йїхали на пароході од Кийїва до Черкас, бачив: висока могила на горі і хрест стоїть. Люде казали, що якийсь співака; про волю б то співав.

—Еге, співака, про волю співав, які і кобзари колись, що теперь май же скрізь пани перевели.

Вже скоро нікому буде й „Правди“ проспівати!
Знайете :

Уже тепер правда в панів під ногами
А щира неправда в панів за столами!

Тільки Шевченко був не такий кобзарь, як дру-гі, — а письменний, і сам він не ходив по селах співати, а писав свої пісні та печатав в книгах і звав ті книги Кобзарями. А яких писень начальство не дозволяло печатати, то він давав їх переписувати приятелям, а від тих вони розходились по людях. Треба вам розказати про Шевченка, щоб знали, хто він був, бо не раз прийдеться нам його згадувати.

Родивсь Тарас Шевченко в тисяча вісім сот чотирнадцятому року в Кирилівці, Київської губернії, Звенігородського повіту і був крпаком. Багато натерпівся він усякого лиха од панів та дьяків, що в них, тікаючи, вчивсь письменству та малярству. Аж якось вблагав він пана, щоб оддав він його в Петербурзі вчитись до маляра; пан згодивсь, бо ждав, що Тарас платитиме йому великий оброк, як вивчиться. В Петербурзі Шевченкові

трапилось познакомитись з кількома добрими людьми, которі, бачучі його дотепність до малярства і те, як він горював тим, що він невольний, викупили його в пана за дві з половиною тисячі рублів.

Скоро після того Шевченко почав писати своїй пісьні про усяке горе людське, найбільш про те, яку кривду роблять людям пани, та багаті люде та начальство,—про те як колись люде наші були вільні козаки, як боронили свою землю од ворогів: турок, татар, ляхів,—а потім, як стали невольні і як ніхто тепер за них не оступається: ні царі та начальство, що держать руку за панів, ні ченці, ні попи, що забули й слово Христове про те, що треба йти проти неправди, а думають тільки про те, як би вигодуватись здирствомъ та ласощами. Шевченко благав-просив панів та багатих, щоб „схаменулись“ та „обняли найменшого брата,“ це б то бідних; просив усіх людей, щоб „роскувались, браталнся та вчились“. Так от за такі пісьні його й узяли в кріпость, попереду в Кийіві, а далі в Петербурзі, судили — та по царському приказу одіслали в найдальні татарські дикі степи, аж на Аральське море та й посадовили там служити сал-

датов, та ще й заборонили малювати, або писати що небудь. Так він вимучивсь дев'ять років, але все таки писав, хоть тайємне. Якось приятелі передали йому дві маленьки книжечки, так він їх ховав в халяві та пишечком в бур'янах було й пише. А потім усе, що він написав і напечатано в чужих землях. І в нашому царстві де що з того було напечатане, та не все: начальство та попи не дають. А в нас завжди усяку книгу треба нести до такого урядника, світського або попа, щоб позволив книгу печатати. Звуться ці урядники цензорами; це все одно, як кати, тільки не на спиши людські, а на думки правдиві,—де побачуть гостру правду в книзці, чи в газеті, зараз і замазують.

Як настав новий царь, то в нього випросили, щоб пустив Шевченка жити на волі, але він не довго й жив вже, і вмер в Петербурзі, в тисяча вісім сот шістьдесят першому році, двадцять шостого февраля.

Прохав віц приятелів, щоб його поховали на Україні; так воно й зроблено. Прохав він ще: „Поховайте та вставляйте, кайдани ломіте!“

Та це буде тільки тоді, як більше людей діз-

найтеся про те, чого бажав Шевченко і чого ми тепер невільні, в кайданах, хоть і не бачимо їх, бо вони не з заліза, а гірш залізних!

Так ось бачите, оцей Шевченко правду сказав, що на тій самій Україні,

На тій самій, що з Богданом
Ляха роздавила
Байстрюки Катерини
Сараною сіли.

А свої люде, онуки бувшої старшини козацької ставши

Гірше ляха свої діти
Україну роспинають,
Так як пиво праведную
Кровь із ребер точуть.

За папами з усякої породи посунулись на нас жидівські купці та арендарі, котрі скрізь просовують між робочими та папами - дармоїдами та, услугоючи дармоїдам, забірають в свої руки рбочих, а далі й панів. І тепер той самий Переяслів, у которому за приводом Богдана батьки наші злучились з москалями, як рівні з рівними, — більш жидівський, ніж

руській город, і правду про його каже Шевченко :

Як би то ти, Богдане п'яній,
Тепер на Переяслів глянув
Та на замчище подививсь,
Упився б, здорово б упивсь!
І препрославлений козачий,
Розумній батьку, — ти в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь,
Або в калюжі б утопивсь,
В багні свинячім...

— І де вони узялись ті жиди? спитав
дід Карпо.

— Де узялись? З своєї таки землі, з жидівської. Була і в них колись своя земля в Азії, недалеко од того місця, де вона стикається з Африкою. Там у них і своє царство було і столиця, Йерусалим город, де й Христа росп'ято. Ви ж певно знаєте, що Христос був з жидів, тільки не хотів слухатись старого жидівського закону, а новому вчив; — так жидівські попи його й засудили й росп'яли. Ну, та тепер не об тім говоримо, а про те, як жиди до нас дістались.

Земля жидівська маленька і так лежить, що круг неї великі царства були, — на захід сонця Єгипетське, на схід сонця Вавилонське, а далі Персидське. Та було, як воюються вони одно з одним, то й жидівську землю чипляють, жидів то у полон забирають, то випускають. Так їх розігнано та розвезено було по світу чи мало здавна, ще до Христа. А саме перед Христом землю жидівську підгорнули люде з Європи: римляне, або італіяни. А як жиди років через тридцять після того, як Христа вбито, збунтовались, то римляне розвалили їх город Йерусалім, страшенне спустошили усю землю їх, а жидів май же усіх порозвозили по своєму царству. З того вже часу жиди й втратили зовсім свою землю, а стали блукать по чужини, — і йєсть тепер їх по всьому світу. До нас поприходили жиди через німецьку землю і говорять вони між собою німецькою мовою, а в школах читають своє святе письмо по другому, по старому жидівському, по такому як колись говорено в їх землі дві тисячі років назад, так як і новий закон, Евангеліє, написано було попереду. Набрались, як бачите, й жиди лиха колись. Особливо гірко

прийшлося їм тоді, як в римськiм царствi та по других землях в Европi люде пристали до новозаконної iїхньої вiри, Христової. Оттодi христiяне почали старозаконних жидiв мучити та притiсняти, та ненавидiти за те, що вони колись Христа та новозаконних жидiв мучили та ненавидiли.

Не думайте, братцi, що й я за тим на жидiв нарикаю, — що вони не-нашої вiри, — або за тим нарикаю й на ляхiв, нiмцiв, москалiв та усяких iнших людей, которi в нашу землю понайiздили, що вони чужi люде. Нi, нехай собi кожний вiрує як хоче; нам яке дiло! Хай тiльки другого не обiжда! Нехай би собi й чужий чоловiкъ до нас iшов, аби собi працював та нiкого не дурив, не неволив, — в папи не лiз та нами не гордував. Так тiльки рiдко хто в нас з чужих людей так чесно поводитьсь! А на жидiв я нарикаю не на тих, що, як i ми, працюють: що воду возять, або кравцюють, або ковальствувають, чи яке небудь майстерство роблять. Коли б тiльки вони чесно робили, нас не обдурювали та держали руку з нами, простими людьми, робiтникaми, а не з сво-

їм мошенницьким кагалом, де жидівські багатирі та рабини показують, як кожний жид мусить один за другого стояти, щоб ліпше нас обдірати. Я на тих нарікаю, на купців, та на шинкарів, арендарів, на факторів жидівських, — що за ними нашому братові повернутись пікуди, щоб він не одурів тебе і сам собою і з своїм усім кагалом. Воно й скрізь од усякого пана, та купця, та багача добра простому чоловікові не ждати, — та усе такі коли він свій чоловік, то хоть коли небудь та змилуйється, — а вже коли зовсім чужий, чи лях, чи москаль, — або чи німець, чи угринь, а особливо жид — то вже од нього і не жди жалю до нашого брата українця. А до того чужі пани, чи купці то ще міцнійше один за одного проти нашого брата руку тягтимуть. От тим то жидівські пйавки найтяжчі для нас, що вони од нас тричі чужі: і породою, і вірою і мовою, — і держаться міцно один за сдного, і бідний жид за багатого, та усе проти нас. Хто тому винен, довго б говорити; бачили ви, що й христіяне тут не без вини, що роздратували жидів, що мордували їх, сміялись над ними, за те що вони не нашої віри.

Не одну сотню років дратували європейці та християне жидів: і з рідної землі їхньої розігнали і за людей не считали, і ніякою чесною працею їм займатись не дозволяли. От і виросла порода, що й нас ненавидить, за людей не вважа та нічим, окрім гапдлю та шахрайства жити вже не хоче, а тяжкої роботи цурається. А здається за всіх приходиться розплачуватись з жидами нам, українцям; бо в нашій землі найбільш жидів і найменше між ними справдешних робітників, а найбільш шахраїв. На всьому світі жидів п'ять мільйонів, а з них в нашій землі більш, як мільон триста тисяч!

Я вже казав, що жидів до нас накликали польські пани та начальство, як найліпших помічників, щоб нас обдирати. Козаки, було, повиганяли жидів з тій частини нашої землі, де була козаччина, та гетьманщина, — з теперешніх губерній Черниговської та Полтавської, та частини Київської та Катеринославської. А в других частях, що zostались під Польщею та Угорщиною, так жиди й zostались. А далі як скасовали царі московські козаччину та гетьманщину, то й жидам дозволено

внов жити — і там і по степах Катеринославським, та Херсонським. Пани наші навіть, просили об тім і раді були собі помічників з жидів добути. Та й тут зроблено не по правді з нашою Україною! До нас московське начальство пустило жидів, — а в Московщину її ні! Бачите, московські купці не хотіли баришами ділитись з жидівськими та й впрохали начальство, щоб жидів до них з Польщі та з Литви не пускали. А в Польщі та в Литві жидів страх скільки наплодилось, — так вони все до нас перебіратись стали. Воно як би скрізь можна було жидам жити, то усе б такі рідко вони б розбрелись по усьому великому царству руському, рівно б на кожний край прийшлося жидівську сарану прохарчити. Та й жиди б як би розбрелись, то не такими б кагалами держались один за одного і швидче б навчилися чесній праці, і з нашими б перемішались. А тепер ні. Тепер в Московщині жидів нема, — а в нас їх так багато, що їм вже самим не тільки з шахрайства, а й з ма-стерства прожити трудно, а на приклад до хліборобської праці вони не звикли. От і жидові часом лихо, а нашому братові вдвоє! Таки подумайте:

на всій нашій Україні: і в Росії і в Цісар-
щні жидів прийдеться більш як мільйон триста
тисяч. Скільки усього доходу витягають з нас жида
по всій нашій землі я не можу сказати вам, бо
воно ще не пораховано. Але в трьох губерніях:
Київській, Волинській і Подольській пораховано,
що жида мають доходу усього більш ніж тридцять
шість мільйонів у рік. З чого ж воно? Думаєте
з чесної праці? Так ні! Усіх жидів в тих трьох
губерніях більш ніж сімсот сорок тисяч; а з них
робочих людей: ремесників, та балагул та водово-
зів — найбільш як сто шістьдесят тисяч. До ро-
бочих жидів треба поррахувати і сорок тисяч услу-
гуючих наймитів у жидів же, — хоть з них добра
половина услугує тим, що помага своїім хазяй-
нам одурювати нас. Ніяк не вменшимо, як ска-
жемо, що робочих жидів в тих трьох губерніях
не буде й двохсот тисяч, значить не буде й треть-
йоні часті, а хиба четверта; а три четверті жи-
вуть і багатіють з гандлю та з шахрайства. Подумаї-
те тільки, шо одних шинкарів з сімьями там більше,
ніж сто десять тисяч та лавучників більш ніж сто
двадцять тисяч. Так ми не помились, коли по-

рахуємо, що з усіх жидів, що живуть на нашій землі, більш мільйона тільки тим живуть і багатіють, що з нас кров ссуть! І виссуть вони з нас що року не менше як мільйонів з півтораєта рублів! Так воно наситити стільки неробочого народу у віщо небудь стане нашому братові!

Так то, братці, ми на себе прийняли усі московські лиха, а Московщина нам жидів зоставила на самі наші плечі. Тепер міся наші на половину, а як де по Волині та по Галиччині майже цілком жидівські, землі наші, і степи наші позакупляли жиди, або позаарандували; тільки в губерніях Київській, Волинській та Подольській не мають вони права на своїє імня купувати землі, та що з того: хиба на чуже не можна?

Майже скрізь по нашойі Україні, коли не сяк, то так, робочий чоловік в руках тих самих жидів, що од них думали вибавитись батьки наші козаки. Так воно і в тій часті нашойі землі, що під Цісарем, де жиди мають тепер в усьому рівне право з христіянами, де можна кожному і віру жидівську приймати, коли схоче; а в Угорщині так йєсть і начальство з жидів. Так воно і під

руським царем, де жиди ще не в усьому зрівняні з христіянами; християнський пан та начальство по закону старше од жида вважається, та усе рівно в руках у тих грошей, що з нас жиди витягають.

А до того, що з нас витягають жиди, приложіть лишень те, що тягнуть з нас пани московські, та польські, та німецькі, та усякі інші, що їм начальство землю нашу пораздовало, та само начальство московське, то і побачите, яке то воно наше, те царство руське. Он ми з ляхами бились за землю Київську, — а в Київській губернії більша половина землі опинилась й доси зосталась у польських панів, а з остатньої ввійать більша половина у московських, та в німецьких, та в жндів та в усяких інших пьйавок та підлиз. Так йєсть нам з чим носитись та гордувати, що мовляв наше царство найбільше на світі!

В цьому руському царстві ми на своїй, нашим потом і кровью обмоченій землі, невільники в чужого начальства та наймити у чужих панів та жидів. Мужик скрізь не чоловік перед паном, або й

жидом, а хлоп, чернь, або й бидло, гадюка. А український мужик двічі чернь, коли не тричі. По других землях, от хоть би і в Московщині, то пани й мужики хоть говорять однаково, хоть вважаються однійєі породл: вони бач обоїє звуться рускіїє.

Там в Московщині вчать в школах по однакому панів і мужиків, хоть не одним наукам, та одинавою мовою, московською. Як мужик вивчиться, то може по троху читати тіж книги, що й пани, набіратись паньської науки. А наш український мужик — і перед московським мужиком — мужик, дурак, хахол, а не рівний з ним чоловік.

Як війна, або як забунтують поляки проти московського начальства, то воно тоді кричить, що ми одвічні руські і земля наша сама що найєсть руська; похваля колишніх українських козаків за те, що вони виганяли з нашої землі татар, турок та польських панів; каже, що батьки наші прилучились до москалів, як брати до братів. Нагадують тоді нам наши пісьні про козаків та навіть і про гайдамак, про Гонту та Жалізняка, як вони татар, турок, та ляхів побивали. Зараз тоді беруть з нас козацькі полки та за їх помоччю турок воюють, і поляка

вмиряють. Воно турків треба воювати, бо турки тепер мучать наших братів: сербів та болгар, так як нас колись мучили; і пани польські не мають права на нашу землю. Та далі, коло Варшави, йєсть вже не одні пани поляки, а й мужики; там земля щиро польска і ніхто в ній окрім самих поляків не має права орудувати.

Там усі поляки не терплять московського начальства і по правді хотять свій край од нього увільнити. А наших людей туди женуть бити поляків. Начальство не дума, за що ми бились колись з поляками, та чого ми прилучились до москалів: ми думали своєю волю забезпечити; а не для того, щоб перемінити неволю ляхську на московську. Так про це начальство і не згадує. А як минеться гарячий час, як вмирять польський бунт, тоді про козаків українських і забувають; правдиві, чисти руські впійать зостаються тільки москалі, а ми завсігда зостаємось для начальства якимись недолюдками, нечистими руськими, хахлами. Оттак то робиться на нашій славіній Україні, на нашій не своїй землі! Добре про це каже Шевченко:

Оттаке то, Зпновію,
Олексійів друже!
Ти все оддав приятелям,
А йім і байдуже!
Кажуть, бачиш, що все то-не
Таки й було наше,
А що ми тільки наймали
Татарам на пашу,
Та полякам...
Так сміються з України
Стороннійі люде.

Наша пісня, наша мова, мов щось стидке, мусить ховатись. Навіть в одежі нашій в селі тільки ходити можна, а вже в городі вважається за сором. А найгірше, що нашою мовою заборонено говорити проповіді в церквах та вчити в школах.

Я вже згадував, як казав, про те, хто був Шевченко, що років з тридцять назад кілька щирих українців і між ними Шевченко, задумали завести товариство, щоб для нас науки усякі і святе письмо по нашому розказати, — так їх заперли поперед у кріпость, а далі порозвозили по дальних краях, а Шевченка послали служити салдатом у

найдалнійій дикий степ, на татарських границях аж на дев'ять років.

Двадцять років назад, при новому цареві, знов мов би то оолегчало. Знов стали дехто з вчених українців думати, як би нам усякі науки по нашому написати. Та тільки їй успіли вони дві-три книжечки напечатати, так начальство зараз і заборонило усякі наукові та церковні книги українські печатати. Виготовлено було український переклад Євангелія і найвченіщі люде у Петербурзі, ті що в Академії Науковій, його переглянули і ухвалили. А духовне начальство, синод, заборонив печатати, щоб то, бачите, люде самі не розуміли Христового слова та щоб слухали більше попів, ніж Христа. Переклад Євангелія і Псалтиря і других книг з Біблії на нашу мову напечатано таки за гряницею, та до нас його начальство не пуска і, як хто везе, отніма і карайе. Недавно ввійть було почали печататись деякі наукові книжки українські: про небо та землю, та таке инше, аж ось царь заборонив печатати усякі книжки українські; навіть і пісьні наші для музики печатати та співати по городах прилюдно зборонив царь.

Бачите, українська пісня часом нагадає, як на Україні повставало, як Перебийніс та Хмельницькій загнали папків геть аж за Вислу, — або як Жалізняк та Гонта сто років назад помстились над панами та жпдами в Умані, або як московські генерали руйнували Запорозьжя, а цариця Катерина степи козацькі генералам пораздовала :

Течуть річки бистренькийі,
Заливають кручі,
Ой, заплакав наш отаман,
Од цариці йдучи.
— „Дурні люде, запорожці,
А що землю пустили,
Ой, край добрий і веселій
Та й занастили!“
— Не ми його занастили!
Йєсть в нас генерали,
Ой, степ добрий, край веселій
Йім подаурвали!

Наша пісня каже :

Ой одлягла чорна хмара, наступила друга.
Була Польща, була Польща, а тепер Россія;

Не заступить сии за батька, а батько за сына
(на панщині.)

Не диво, що наша мова і наша пісня не подобається панам та начальству. Воно б хотіло, щоб ми тільки й знали, що „стой прямо, сматрі браво, ружьйом дьслайх арашо!“ та кричали: „ради стараться, Ваше Високоблагородіе!“ та замість наших вільних козацьких пісень співали салдатські, ось таку наприклад :

Мы въ походѣ проходили,
Проходили по степямъ,
Мы свою кровь проливали
Подъ Варшавой на штыкахъ.
Какъ въ четвертомъ, пятомъ взводѣ,
Со знаменами впередъ,
Какъ шестой и седмой взводъ
Закричали всѣ: „Ура!
Государю честь — хвала !

Ось який салдатський рай нам розмальовують в тих піснях, що велять нам співати замість наших:

Пора нам, ребята, отца - неньку забувать,

Отця, мать, жену, всю родиму сторону
З отцем і з матусею не видатися,
З ружжом, з муницею жизнь кончати.
Йесть у нас, ребята, і крупа і мука,
Хліба напечем, густойі каши наварим,
Зложимось по денежці (як де вкрадемо!) ми
купим винця

Зложимо по другій, пісні запойом :
Дай нам Бог салдатушкам жить-послужить—
На чужойі сторонушкі головушку положить,
(чорт його й зна й завіщо!)
Щоб наша сільная вармія похвальонная була

Хотять, щоб ми в кінець забули, хто ми, та те,
що ми були колись на власній землі вільні люде,
а не слуги, що свого розуму не мають, а що їім
звелять, те й роблять.

І ніхто за нашу Україїну, за нашу мужицьку
мову й не заступиться! Панні пані ще й радищі,
що їїї забороняють, бо вона їім нагадує, як вони
покрали в нас землю нашу і волю, та щоб більше
одрізнитись од мужиків, попереверталпсь то на
поляків, то на москалів, то в Буковині на німців,

а в Угорській Русі на угрів, чи венгрів. Ради вони, щоб їм ніхто не докорив, що вони теж такого роду, як і ми, прості люде, і мення своїї батьківські переміняють і дітей своїїх навчають по усякому, аби не по нашому, по „хахлацькому“. Тільки підніметься трохи, вислужить що в царя, або видурить у нашого брата, уже воно зараз соромиться зватись Морозом, або Морозенком, або Нечайем, хоть колись так звались славні козакни, що про їх до віку не забудеться, а зараз робиться Мрозовицкій, або Нечаев, зараз вже воно не Лапа, а якесь Лаппо, не Лодій або Рубій, а Леді або Рубі. А то батько плоти крюками ганяв, а син, як став паном, то возьме й назве себе по німецькому Гакман, то усе таки йому ліпше!

Усякі полупанки, як вивчяться „підписувать“ та драти із батька і брата, по московські так чешуть, сміються та лають батьків своїїх, що з малечку

Цвенькати не вміли

По чужому...

Пьявки, пьявки! Може батько

Останню корову

Жидав продав, поки вивчив
Московської мови,
або німецької, або угорської!

Щирій українець мусить плакати :

Степи мої запродані
Жидові, Німоті
Сини мої на чужини,
На чужій роботі!
Дніпро, брат мій, висихайе!
Мене покидає! (бо пани ліса впрубали!)
А тим часом перевертні
Кругом підростають,
Помогають москалеві (або ляхові, німцеві,
або венгрові)

Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку здіймають...
Помагають недолюдкі
Матір катувати!

Ну, та буде час, що за цю нашу матір Українцу
оступляться самі мужики, бо це значить вони самі
за себе оступляться! На решті усі наші мужики

довідаються, хто вони і як мусять бути по правді. Довідаються про це й московські мужики, бо й їм гірко жити за своїми панами та начальством. Тепер вони находять до нас та іноди нас теж зневажають; кажуть на нас: „хахол-мужик, мазепа,“ а про себе кажуть, що вони прійшли „на дурацкую сторону хляба їсть!“

За часів крѣпацтва пани навмісне переводили крестьян з Московщини в нашу сторону, особливо на спорожнілі місця в степи, і любили їх більш, ніж наших мужиків, бо московські люде давніше були у крѣпацтві, ніж наші, і більш звикли до нього. Пани було хваляться, що „русскій народ вѣрной, услужливой“, не то, що „хитрийе і упрямийе хохли“, і прикащиків над нашими було поставляють московських. Та й начальство любить більш московських люде, ніж наших, бо вони давніш при звичайнісь слухатись царя і начальство поважати, ніж наші люде; бо, бачте, наші під царями живуть яких небудь півтора ста років, з того часу, як після Мазепи вже дуже придавлено козаків; а в московщині царство стоить вже років з пійатьсот. Так от за панами та начальством і прос-

ті робочі московські люде часом думають, що вони луччі люде од нас, і мова йїх лучча; та тільки й московським людім также не легко жити, як і нам. І в самій Московщині було би ліпше жити і нічого б відтіля йти людім до нас, як би там земля була в руках крестьян. Ось як і там і в нас мужики скинуть з себе неволю од панів та начальства, то усюди буде жити добре, бо рідного поля скрізь ще для робочих людей йєсть доволі і нічого йїм буде одним до других залазити та натуру і мову другого переміняти. Теж саме зроблять польскі мужики з своїм та чужим панством на своїй шциро-польскій землі, — волошські мужики теж на своїй, німецькі та угорські на своїй, І в нас не буде панства московського, польского, німецького та шахрайства жидівського, і будемо ми, українці, держати свою Українну, а московські люде держатимуть свою Московщину, ляхи Польщу, волохи Волощину, угри Угорщину, німці Німеччину, а чужих не чипатимуть. І буде кожній жити в себе, говорити, вчитись по своїому; будуть люде помагати одні другим, навчатись один в одного, — та тільки по волі.

От ви скільки про Україну говорили, — сказав раз Карпо, як усі до купи ввійать зібрались, — казавши, що ми усі українці; а все таки я того якось не розберу. Чув я де коли, що нашу Київську губернію звать Україною, а другі кажуть що це вже Польща, а що Україна десь за Дніпром.

— Ні, за Дніпром Гетьманщина, перебив другої робітник з Полтавської губернії. У нас була Гетьманщина! Це в Катеринославських степах Україна; там і запорожці були!

— Може й так, казав дід Карпо. І я чув, що запорожці жили в Катеринославських степах, і що там була Україна. Розказував мні якось батько, як я ще був молодим парубком, про тих запорожців та про гайдамаків, про те як Січ руйнували; казав, що за тих запорожців усі люде були вольні козаки, — та я вже усе позабував і теперичка, здається мені, неначе того ніколи і не було. А може воно й не так було, як батько возказував! Та хіба не все одно, чи було то, чи ні? Теперя оўнак воно не вернеться, однак ми тепер усі під-

данні цареві й мусимо слухати начальства, котре він поставив; тепер ми усе одно мужики: кожен багатий чоловік може з нами зробити, що схоче, і ми мусимо, або терпіти, або як кому щастя, що розбагатіє, то вивчити хоч своїх дітей, щоб перестали бути мужиками, хахлами, а робились панами, жили і говорили по паньському.

„Не кажіть так, діду, одмовив на те Михайло.

Хоч може де що і не так розказували вам про козаків, як воно було, одначе більша частина тут щира правда. Дихо нашим людям, що вони неписьменні і через те так швидко і забули про свою волю. А як подумаєш, то і не бог-зна яка старовина тих сотня років! Іноді чоловік довше живе. Ну, так слухайте, добрі люде. Я добавлю вам де що до того, що вже казав про Україну і про українців, що то вони за люде.

Україною колись звали усю землю од молдавської границі аж під Дон, усі наші степа. В московськім царстві були свої Українці, а в польськім королівстві, до которого тоді належала наша земля, свої, — це б то найбільша половина нашої землі була польська Україна. А далі як почали шарпати та ділити нашу землю польські королі, та мос-

ковські царі, та турецькі султани — то всі назви переплутались, — і тепер іноді почуєте, що звуть Польщею таку землю, що там нема і десятої долі польського люду. От у Полтавщині часом звуть Польщею Київівську губернію — а в Буковині та в Угорщині Галиччину. А яка там Польща? Там живуть наші люде. Тай козаччина та гетьманщина було то вбільшиться то вменшиться, — і од того один каже, що по річку Случ за Житомиром козацька земля і Гетьманщина, а другий, що тільки на лівім боці Дніпра в Полтавщині, а третій, що тільки на Запорожжі, в Катеринославщині. Тільки хоч так і покрутилось усе в головах наших селян, — та не забули вони зовсім козацької України. І знають про неї хоч трохи й там, де не було й козаччини, от як за Случчю!

Наша земля коло Дніпра на південь од Київівки — це, брати мої, була колись і правдива Русь, і правдива Україна. Тут найдовше наші люде були вільними! Тут вони і тепер найбільше пам'ятають про свою волю. І увесь край, де живуть такі самі люде, як і ми, можете звати Україною; усіх людей, таких як ми можна звати українцями.

Я вже не раз згадував, що українців, оттак

як ми не мало на світі, і живуть вони не всі в нашим тільки царстві. Тепер я зведу до купи усе, що я казав вам про це і ще додаю, щоб ви пам'ятали добре, які ми українці і що то Україна, наша рідна земля, де вона і скільки їй! Щоб уже нам не забувати того!

Як вийдеш з нашого села, то куди б, в яку сторону не пійшов, і багато світа пройдеши, а скрізь прості люде говорять однаково, хіба де в лісі трошечки інакше ніж у степу; одягаються однаково, співають однакові пісні. А вже не скоро, як зайдеш в Московщину, або хіба в слободу московську на нашій землі, або іноді і в двір, де живе який московський чоловік серед нас, то вже не так! У церкви ми з московськими людьми однаково ходимо; та що з того? І в молдаван і в греків однакові церкви, як і в нас, а люде це не наші: їх ніяк не второпайеш, що вони говорять. Звісно, москаля далеко швидче розбереш, ніж грека, або молдаванина, та все ж не усяке слово. Бачите, і меж людьми, як, простіть, і меж звірами, різні породи бувають. Одні більш подібні меж собою, другі менш. Ось наприклад собаки бувають різні: дворові, хорти, гончі, а все воно собаки. Знов вовки,

лисиці подібні до собак, а вже зайці або воли, то ні. Так і люде! Ось ми, та москалі або ляхи, то так би, звинить, як дворові собаки, та гончі, та хорти, а вже німці, то це осібніща порода, так як би вовки. Та все воно: і ми, і поляки, і москалі, і німці, і більша часть інших людей, що в Європі живуть, з лица білі. Також білі люде, хоть смугліші ніж ми, і ті, люде, що в західній части Азійі живуть. А ті, що в східній половині Азійі, — то з лица або жовті, або оливкуваті, — такі як олива! А далі в Африці та Австралійі то йєсть люде чорні, а в Америці мідно-червоні. То вже ці щемени подібні до нас, так як би вже лисиці, або що, до собак.

Як добре придивитись до пород людських, то й не одною шкурою на лиці вони одрізняються, а й кістками, волосьсям і іншим. Он у чорних людей, наприклад, волосься в усіх позакручуване, як шерсть у баранів, та носи широки, а в середині запалі, а в жовтих скули повиставлялись вперед, а на бороді або нічого не ма, або дуже рідке волосься. Та ще мало того: хоть інші люде з лица і подібні, — а мова в них не однакова. От в подібних лицем і кістками людей пізнати породу

чоловіка можна по тому, як він говорить. Німців ми нічого не розуміємо, як вони говорять, хіба хто з нас навмисне вивчиться довгою наукою мови німецької, а москалів розуміємо далеко більш. Та не одних москалів, а й ляхів, і чехів, словаків, і сербів, і болгар.

Оці усі народи мають свої землі, та окрім того живуть серед нас; чехів тепер багато приходить до нас у Волинську губернію та землі там купують, а щира чешська земля під австрійським цісарем. Словаки носять до нас продавати усякий товар: драти, мишоловки і звуться іноді цісарцями, а іноді венграми, бо землю їх завоювали колись королі венгерські або угорські; а тепер королем в Угорщині і над уграми і над словаками, як я казав вже, цісар. Сербські та болгарські села йсть в Херсонщині та Бессарабії; а щира земля сербська і болгарська тепер в неволі турецькій.

Трохи тільки сербів зовсім вільні і мають своє окреме княжество, Черногорське, — а друге княжество Сербське і доси ще підлегле султанові турецькому. Ще трохи сербів живе в Цісарщині, — та там же в Цісарщині

живуть інші люде сербської породи, віри тільки римської, — хорвати та словинці. Та ще інші серби, подібніші до чехів, живуть маленькою купкою серед німців, на північ од чешської землі; звуть їх лужицькі серби, або лужичане, — лужовики.

Поляків або ляхів ви добре знаєте. Казав же я вам і про те, що поляки йєсть і під московським царем, і під пруським і під цісарем. Так оце все люде най-подібнішої до нас породи: і москалі, і чехи, і ляхи, і серби, і болгаре. Як би хто з нас та зайшов в московську, чи в польську, чи в чешську, чи в сербську, чи в болгарську землю, то з голоду б не пропав. Скаже він наприклад: оце моє! а по московському воно б тільки трошки інакше треба сказати: ета майо! а по польському: то моє; і по сербському і по чешському і по болгарському також. Або по нашому буде хліб, а по московському, по болгарському, та польському хлєб, по чешському хлеб; або по нашому м'ясо чи як де м'ясо, а по московському м'ясо а по польському менсо, по сербському месо, а по чешському масо. Догадатись не важко, не так як по німецькому хліб брод, або м'ясо флайш!

От через те і ми, і серби, і москалі, і болгари і ляхи одної породи і зветься вона слав'янська порода, або слав'яне. Як почнешь перебирати слово за словом, то інше слово наше подібніше до сербського, друдо польского, третє до московського. І як почне який слав'янин з нашим по своїому балакати, то багато й розбереш з того, що він говорить,— а все таки без навички та науки усього не розбереш, бо все таки у кожного своя мова. От наприклад, як скаже москаль: кожа, коли по нашому шкура, або ципльонек, коли по нашому курчя, то вже тут і не второпайеш, чого йому треба, коли перед тим не вчився нарочито московської мови. А щоб вивчити їйї добре, треба часу, ще й не мало. Раз одна пані з Московщини каже своїй наймиці з наших: „пайді пріпрі калітку.“ Так та ходила, ходила та вернулась і каже: „не знайшла я ніякої калитки; мабуть хто взяв.“ А по московському, чи то в нас по паньському „калитка“ — те, що по нашому „хвіртка“ або „дверці“. Наші де хто ще більше розуміють московську мову, ніж московські люде нашу, бо по школах і в нас вчать по московському, бо пані і уряд говорять по московському, то інший бувалий чоловік з наших трохи наха-

пайється московщини. Та все таки скільки часу вгайїть наш чоловік, скільки раз в дурні пошійється, скільки з нього посміються та одурять його: і пан, і купець, і брехач-адвокат, і судовик, поки він нахапайється цїєїї московщини!

Не було б цього, як би в нас не було панів та начальства, що говорять по чужому, як би в нас хоть в судах судили, а в церквах та школах вчили по нашому! І виучувались би наші люде далеко скоріш, ніж тепер, бо тепер заразом і букві вчи, і слова московські; і науку вчи, і мови, на котрій вона написана, не розумійеш зразу. Свій своєму, як кажуть, по неволі брат. Свій з своїм та по своєму швидче порадяться, швидче стануть до купи, щоб помагати в усякому ділі: чи ворога одігнати, чи яке діло зробити: вищі школи, залізні дороги, велики канави, або що завести, таке на що багато треба розходу, і чого не може зробити ні одна громада, ні один повіт. От тим то усі народи стараються, щоб вибитись з під чужого начальства, та жити на своїй волі, як сами схотять.

Недавно ще, років з шістьнадцять, італїянці повиганяли німецьке начальство, що поставив був цїсарь австрійський на частині їх землі, та тих

з своїх князів та королів, що слухали цісаря, та за ним руку тягли проти своїх людей. Не раз повставали й ляхи за тим, щоб вибавитись з під німецького та московського начальства, що заводить у них і суди і школи не польські,—а німецькі, та московські; та не вдалось, бо польські пани, звичайно як пани, завсігда хотіли не тільки свою землю з чужої неволі вибавити, а ще й чужу, нашу забрати та в нас так само робити; як німецьке та московське начальство робить у них. Як сами знаєте, чуже начальство, чи московське, чи німецьке завсігда вмире поляків за нашою поміччю, — та тільки ми завсігда дамось чужому начальству в руки, так що нам нема ніякої користі: наше земля усе таки зостається у ляхів-панів, нам хиба клаптик дадуть, ми усе таки зостаємось „ду-
- хахлами“ для московського начальства. і „хлопами-гадюками“ для нанів-ляхів, а наша мова зостається в загони, як соромна, мужицька мова. І ми сами так про себ та про мову нашу думайемо.

— Так то, діду Карпо, — мов би то й нічого, що ми соромимось нашої мови та передражнюймо паньську: польську, або московську, та заміст наших старосвіцьких козацьких пісень, співаємо „а ку-

мушки, голубушки, подруженьки мої“ та інші солдатські верзяканья, а воно це усе йде обік з тим, як ми на своїй землі з хазяїнів у наймити перевертайємось, та сами себе починаємо за якихсь недолюдків вважати.

Воно не скрізь паша мова в такім вже загоні, як в руськім царстві. Я вже вам казав, що на захід од Подольської та Волинської губернії живе теж наш народ під австрійським цісарем. І там простому чоловікові перед багатим та паном правди не знайти; панн там або ляхи, або німці, або волюхи та венгри, і в вищих судах та школах судять та вчать не по нашому, а по паньському. Одначе там усе таки більні волі на людський звичай та на людську мову. Хоть у сельських школах там вчать по нашому і хоть попи в церквах говорять до людей по нашому, та книжки печатати там по нашому вільно. Я вже згадував, що в нашому царстві усяку книжку, перед тим як печатати, треба нести до такого чиновника, цензора, а він як не пустить, то й не можна печатати. А в Цісарщині не так. Там кожен печата, що схоче і щоб книгу спинити, треба йїї прилюдним судом осудити, а судять книгу присяжні судьді, з гро-

мадзьських людей. Воно й там книги задержують тих, хто пише їй, запірають вь тюрми, як хте вже прямо лайе начальство та багатих людей, та це бува рідко і не до усякоїї книги можна причепитись. Там і сам цісарь не майе права робити з людьми, що схоче, ось як у нас царь; цісарь не може заперти чоловіка в тюрму за те наприклад, що в нього віра не така, як в цісаря, — от як у нас запирають в тюрми штундових братчиків в Херсонській губернійі, та в Кийівській, за те що без попів обходяться; в Цісарщині тепер усякому вільно: якої хочеш, віри держись, сам перед своєю совістю і одвічай. Не можна в Цісарщині забронити одразу усякі книжки на якій небудь мові, як у нас тепер заборонено усякі українські книжки. Колись і там цісарь та чиновники його могли робити, що хотять, так як і в нас, та люде почали бунтовати. От, чули може, як років з тридцять назад наш царь посилав військо против венгрів в Цісарщину, щоб цісареві помогти. Тоді там бунтовались піддані цісареві: і венгрі, і ляхи, і чехи, і італьянці і сами німці в столиці його, в Відні. Тоді за помичью наших салдат цих усіх бунтовщиків всемирили, — та через десят років

знов встали італ'янці, та за помиччю французів зовсім вибились з під цісаря. А другим підданем цісарь мусив дати волю, — і тепер в Цісарщині вже самоволя царська вкорочена. Самовольних царів в Європі тільки й зосталось, що наш та султан турецький; та й султанові тепер вже хотять волю вкоротити, — щоб і він не смів ні податків брати, ні начальства ставити, не спитавшись ради земської. Воно і в Цісарщині волею користуються найбільш пани, та багаті, а коли наши українці й там тільки мужики, то й там українцям не бог зна яка воля. І там наші люде надіялись, що цісарь їм усю землю оддасть, та помагали цісаревому начальству всмиряти венгрів та поляків, та й там мало виграло: дали їм землі ще менш, як в нас а, начальство поставлено з німців. А трохи з годом цісарь мусив усе таки дати волю і венграм і полякам, а наші так майже ні з чим і зостались: над нами впійать запанували венгри та поляки. Та усе таки хоть крапля тійі волі в Цісарщині і нашим перепала.

Нашому чоловікові в тій Цісарщині, або в Австрії, то хоть те добре, що там хоть вчитись вольнішче. Там наш чоловік хоть менше сам себе,

мови своїєї соромиться, ніж в нас. А люде там думають, як колись то й наші батькі думали, що чи не поліпшало б їм, як би їх забрав до себе московський царь, думають, що в московського царя жидам та панам не така воля. Як же! Поліпшайе! Хай би попробували наших порядків!

Під австрійським цісарем живе наших більш трьох мільйонів; звать вони себе русини. А під нашим царем то далеко більше, так що усіх нас буде не менш як сімнадцять мільйонів. Воно мабут і більше йєсть нас, але не можна того допевна доказати. По рекруцьким спискам считається в Росії одних чоловіків українців більш, як сім мільйонів двісті шістдесят тисяч; ну, а звісно, що жінок на світі трохи більш, ніж чоловіків. Значить в Росії українців більш, ніж чотирнадцять мільйонів шість сот тисяч. А в цільному шматку, підряд, в Росії і в Австрії українців живе найменш як шістнадцять мільйонів.

Якаж наша земля спитайете, яка вона завбільшки. А ось слухайте! Я звезу до купи усе, що казав вже про це. Я почну від захода сонця, від тих українців, що живуть під Австрійським цісарем. В усій Східній Угорщині мужики такі ж як і

наші українці, так само і в Карпатських горах, котрі одрізняють Угорщину від Галиччини. Уся східня Галиччина говорить по українському аж по річку Сян, за котрою живуть правдиві ляхі, а в горах аж по річку Дунайець. На південь од Галиччини йєсть, як я вже казав, невеличка земля котра зветься Буковина. У півничній часті тойї Буковини під город Чернівці живуть наші люде, а тільки у південній часті живуть молдаване, чи волохи, такі як в нас на Бессарабійї. Це значить такого українців в Австрійї, або в Цісарщині. В руським царстві, або в Россійї, говорять нашою мовою у губернійах: Подольській, Волинській, Кийівській, Херсонській, Полтавській, Черніговській, Харьковській, Катеринославській, Таврической і в землях Чорноморських та Кубанських козаків. Це значить усе щира українська земля. Може хто скаже, що в губернійах Херсонській, Харьковській, Катеринославській і Таврической не мало людей московських, та татар та німців-колоністів, то на це я відкажу що ті московські люде і татари в нас чужі люде, бо ця земля спокон віку українська. З решту вони прості люде, мужики, котрі самі

роблять. Вони нам нічого не вадять і ми повинні пам'ятати, що робочі люде усі брати проміж собою. Йєсть ще не мало українців в губерніях: Курській, Воронежській, по південних частях їх, та в Бессарабській, Ставропольській, Саратовській, у землі Донських козаків, та в південній часті Гроденської та Мінської губерній, та в Люблінській, та в Сьєдлицькій. Так то воно виходить що на Україні руській і австрійській самих українців, простих людей мужиків живе найменш шістьнадцять мильйонів, в цільному шматку землі. Оці шістьнадцять мильйонів людей по правді і повинні мати свою волю в своїму краю і так же обладувати усійєю українською землею до послідньої десятини. Панів, жидів та купців я не рахую, бо то люде не робочі, — хіба хто візьметься за роботу, як і прості люде, та стануть такими ж, як вони українцями. Скільки ж було б у нас усійейі землі, як би вона до нас належала? Одрубноїі української землі йєсть більше, як дев'ять тисяч п'ять сот квадратних миль, або більш як сорок вісім мильйонів десятин. Це значить, що на націїі Україні приходиться на кожду людину по три деся-

тини Холя, а на кожну сім'ю по п'ятьнадцять десятин.

Так і знайте, добрі люде, що тепер ми на своїй Україні не вільні хазяїни, і що ми не маємо і третьої часті нашої землі, а більш як дві третіх часті її занято — казною, панами, попами та купцями.

Не треба нам спочивати, поки ми не здобудемо усій нашої волі і усій нашої землі до остаточної десятини.

הספריה הלאומית

S 65 B 1362

Про хліборобство :

C.1

2801914-10

RU

S
65
B
1362

C.1